

КНИГИ ЗАБІЛ (1671-1745)

Серед багатьох колекцій Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (ЧІМ) привертає до себе особливу увагу збірка рукописних книг XVI—XIX ст. ст., бо саме в них відображений рівень історичної свідомості та загальної культури українського суспільства, світогляд та ментальність його освічених представників.¹ Але і до сьогодні ми не маємо жодного каталога цієї збірки, хоча є окремі праці В. Модзалевського,² О. Коваленка,³ О. Лазаревського,⁴ Б. і М. Грінченків,⁵ де описані деякі пам'ятки і серед них частково т. зв. «Книги Забіл» (інв. Ал 14, 359, 395). Хронологічно вони охоплюють період з 1671 р. до 1745 р. (за датованими документами, малюнками, філігранями) і знайомлять нас з побутом козацької старшини, з поглядами сучасників на історичні події XVII—XVIII ст., так би мовити, зсередини, висвітлюють особистості таких діячів, як І. Мазепа, В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, І. Ломиковський, П. М. Забіла, І. П. Забіла, І. І. Забіла та інш. Отже, значення цих книг виняткове, і тому описом саме їх ми вирішили продовжити каталогізацію рукописної збірки ЧІМ, одночасно розглядаючи цю роботу продовженням праці В. Л. Модзалевського «Матеріали по истории Малороссии. Выпуск I. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687—1713)». Тоді, у 1912 році, було оприлюднено лише 59 із 196 документів.

Нині у музеї зберігаються 3 книги, в яких зібрано 178 документів, та 18 окремих документів з архіву Забіл. Але В. Модзалевський вважав, що було принаймні 5 книг: 3 у збірці музею В. В. Тарновського, одна у збірці П. Я. Дорошенка, і, можливо, була розпорошена частково В. Тарновським.⁶

Перша книга (інв. Ал 14) найбільш складна за своєю структурою і змістом. Починається вона сторінковою ілюстрацією із зображеннями князів Володимира, Гліба та Бориса (за О. Коваленком — це копія гравюри з київського «Синописа» 1680 р.). Окрім цієї ілюстрації, у книзі містяться також сторінкові портрети з гербами: гетьмана Венжика Хмельницького (фактично І. Скоропадський), гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (?) (фактично І. Скоропадський), гетьмана Д. Апостола, гетьмана Юрія Хмельницького (перемальований з портрета І. Скоропадського), короля Яна III Собеського, Петра I з написом «рисован 1745 г. февраля», гетьмана Івана Скоропадського, а також малюнок сріблястою фарбою державної печатки України. Ілюстрації цікаві, бо тут ми знаходимо невідомі зображення І. Скоропадського, П. Сагайдачного, Д. Апостола. Автором малюнків можна вважати одного з двох канцеляристів, які переписували виписки з «Синописа» та скороченої редакції «Краткого описания Малороссии», хоча рука Івана Забіли їх також торкалась (наприклад, портрет Ю. Хмельницького). Датувати їх можна 1745 р., виходячи з напису на портреті Петра I, та за філігранями на папері (1744 р., 1734—1751 рр.).⁷ Зразками слугували книжкові та окремі гравюри, родинні портрети. За технікою малюнки дуже прості — це перо, чорне та червоне чорнило з розтушовкою.

До арк. 52 містяться історичні виписки, про які ми вже згадували, а також відомості про події 1734—1740 рр., можливим автором яких є І. Забіла.⁸ Тут же ми знаходимо царські укази про створення малоросійської колегії, коронацію Петра II, відновлення гетьманства, запро-

вадження правління гетьманського уряду, копії універсалів Д. Апостола та ніжинського полковника І. Хрущова, розпоряджень генеральної військової канцелярії, в яких йдеться про захист південних кордонів від нападів кримчаків, про заходи гетьмана щодо зміцнення порядку у державі. На арк. 45—46 І. Забіла виклав долю низки визначних діячів XVII—XVIII ст. Як негативна по відношенню до України схарактеризована діяльність Брюховецького, Самойловича, Дорошенка, Виговського, Мазепи, Меншикова, Бірона. З цих же записів можна зробити висновок, що автор стояв на позиціях автономіста Павла Полуботка щодо статусу України у складі Російської імперії.

З арк. 53 починаються оригінали різноманітних майнових документів з крайніми датами 1679—1734 рр., пов'язаних переважно з активною діяльністю І. Забіли по купівлі земель та угідь. В них багато цікавих відомостей з топоніміки, грошового обігу, про стосунки між різними категоріями населення та їх статус, про закріпачення українського населення (це важливий факт, бо до цього на Україні кріпаками були переважно росіяни) тощо. Окрім цього, тут вміщені документи, пов'язані із службовою діяльністю І. Забіли (поїздки у Росію, участь у захисті південних кордонів Росії, виконання доручень генеральної військової канцелярії — збір податків, проведення ревізій, прокурорський нагляд), а також описи сіл Обтів, Погорілівка, містечка Вороніж (частково опубліковані Ол. Лазаревським),⁹ реєстри документів архіву Забіл, генеалогічні нотатки по лінії П. М. Забіли та С. П. Забіли (тут знаходимо суттєві доповнення до родоводу Забіл, які залишились поза увагою В. Модзалевського).

До речі, ці нотатки дозволяють нам вважати Івана Івановича Забілу одним з перших українських генеалогів, тобто він поділяє пальму першості у цій галузі з генеральним підскарбієм Яковом Марковичем.¹⁰

Загалом, у книзі налічується 67 документів на 110 аркушах. Авторська нумерація змішана: аркушева і нумерація окремих документів. Частина документів потрапила до книги вже після її упорядкування І. І. Забілою, тому має лише фондову облікову нумерацію аркушів. Документи на с. 37—38 та № 64 (за авторською нумерацією) відсутні.

У другій книзі (інв. Ал 359) зібране численне листування Івана Петровича та Івана Івановича Забіл з І. Мазепою, В. Кочубеєм, В. Дуніним-Борковським, І. Ломиковським, І. Чарнишем, М. Миклашевським тощо. Частина цього листування пов'язана з розміщенням компанійців у маєтностях Забіл, що завдавало їм значних економічних збитків.¹¹ Частина документів розповідає про міжнародну торгівлю Забіл, зокрема з Кримом та Литвою, про сімейні зв'язки Забіл з Дунініми-Борковськими та Кочубеями, про вироблення високоякісного обтівського пива, яке Забіли надсилали і своїм родичам, і Рихлівському монастирю, і навіть Мазепі, про виговлення в с. Ревутинцях дзвона-годинника, про значне зменшення населення цього села та Обтова, що можна пов'язати з виснажливими війнами 30-х рр. XVIII ст.,¹² про довготривалу тяганину за угіддя між І. І. Забілою та Данилом Забілою, яка призвела зрештою до розладу між Данилом та його сином Петром, про службу І. І. Забіли на Північному Кавказі.

Хронологічно зібрані у книзі документи обіймають період з 1687 по 1736 рр. В ній налічується 70 аркушів з 59 документами (враховуючи чернетки на форзацах і пізніше підкладені документи). Згідно з каталогом музею Тарновського 1900 р. у книзі відсутні документи № 17, 19, 28, 46, 48—49, але вони зберігаються у т. зв. розсіпу і, ймовірно, були вийняті ще В. Тарновським¹³ (інв. № Ал 501 (9) 17, 9, 40, 25, Ал 501(10) 30, 32). На відміну від першої книги, у другій пронумеровані тільки документи.

У третій книзі (інв. Ал 395) містяться документи про повернення І. Забілі с. Клишок, яке у свій час відібрав І. Мазепа, незважаючи на приязні стосунки з цією родиною, листи до Ганни Забіли (Дуноїно-Борковської), на яку ліг весь тягар господарських турбот після смерті чоловіка — І. П. Забіли, документи про вже згадану тяганину І. Забіли з Д. Забілою, про торговельні зв'язки І. П. Забіли з калузькими купцями, численні купчі записи на придбання маєтностей І. П. Забілою, П. М. Забілою, І. І. Забілою. У кінці книги міститься цікавий для історії музичної культури України XVIII ст. лист І. Полянського до І. І. Забіли, де йдеться про присилку до російського генерала «гуслиста», яких «в Коропе доволно». На аркушах форзаців та нумерованих аркушах початку книги містяться виписи про падіння Царграда у 1453 р., релігійно-моралізаторські повчання з Святого Письма, реєстр купчих записів І. І. Забіли. Як бачимо, за своїм змістом ця книга тяжіє до другої, але, на відміну від перших двох, зібрані у ній документи більше пов'язані з П. М. та І. П. Забілами, хронологічні ж рамки обіймають 1671 — 1728 рр.

У книзі вміщено 52 документи та вже згадані записи на форзацах та перших 3-х нумерованих аркушах на початку (85 аркушів). Відсутні 1 і 2 документи, хоча, можливо, їх можна знайти серед тих самих 18 документів про які ми згадували вище (інв. № Ал 160, Ал 501 (9) 17, 9, 40, 25, 13—14, 26—28, 48, 52; Ал 501 (10) 30, 32; Ал 501 (11) 1, 3—4, 13). Шість з них, як ми вже показали, належали до другої книги, решта, вірогідно, до ймовірної п'ятої та першої.

Всі три книги є дуже цінним джерелом для реконструкції міського та сільського самоврядування у чотирикутнику Вороніж — Кролевець — Батурин — Короп.

Не менш цікавий і сфрагістичний матеріал, який міститься у цих книжках. Нами описано 44 печатки (125 відбитків) приватних осіб, урядовців, гетьманів, державних установ, міст Коропа, Батурина, Кролевця. Більшість з них унікальна і ще не відома історикам і краєзнавцям.

Оправи книг є характерним взірцем інтролігаторського мистецтва XVIII ст. Вони шкіряні, прикрашені широкими смугами тисненого стилізованого рослинного орнаменту. Ймовірно, всі оправи виготовлені одночасно одним майстром.

Коли ж Іван Іванович Забіла впорядкував ці книги? Скоріше за все, у 50-ті роки XVIII ст. На це вказує декілька фактів. Востаннє ім'я І. І. Забіли у друкованих джерелах зустрічається у 1744 р. Філіграні теж датуються 1744—1750 рр. На аркуші 45—46 першої книги Є. Бірон згадується як регент (1740 р.) і ще живий, генерал Ягужинський Павло — як померлий (1736 р.), генерал Станіслав Понятовський — як живий (помер у 1762 р.), король Август III (1736—1763), родина Розумовських — як графи (1744), один з братів Розумовських — як камергер і генерал-аншеф (якщо це Олексій, то це, відповідно, 1741 р. і 1756 р., якщо Кирило — то 1745 р. і 1764 р.), вказується, що маєтності Меншикова відійшли до Розумовського, у т. ч. і Батурин (а це 1750 р., хоча повне закріплення пожалувань відбулося у 1760, 1764 рр.). Малюнок Петра I датовано, як ми писали вище, 1745 р. Наведені дати дають підстави зробити висновок, що робота над впорядкуванням книг почалася у другій половині 40-х рр. XVIII ст., а закінчилася на початку 60-х рр., хоча, скоріше за все, у 50-і рр. XVIII ст.

До колекції В. В. Тарновського ці книжки, ймовірно, потрапили наприкінці XIX ст. через посередництво О. Лазаревського.¹⁴ Як відомо, після смерті збирача згідно із заповітом збірку успадкувало чернігівське губерньське земство і у 1902 р. Відкрило на її базі «Музей україн-

ских древностей В. В. Тарновского», а ще раніше у 1900 р. Б. і М. Грінченки видали каталог цього музею, де вперше описали книги Забіл від №№ 92, 93, 94.

Декілька слів про упорядника — Івана Івановича Забілу. Він походив із старовинної козацько-старшинської родини, відомої ще з XVI ст. Її представники обіймали посади генерального обозного, генерального судді, генерального хорунжого, були ніжинськими полковниками, ніжинськими, коропськими і борзенськими сотниками, чимало серед них було бунчукових і військових товаришів, канцеляристів, писарів, були серед них у пізніші часи і генерали, і поети, згадаймо хоча б друга Т. Г. Шевченка і М. І. Глінки Віктора Забілу, автора вірша «Нещебечи, соловейку».

Дід І. Забіли, Петро Михайлович, у свій час змагався за гетьманську булаву з Самойловичем, був двічі одружений (вдруге у 80 літ), прожив 109 років. Від другого шлюбу народилися син Іван (бл. 1665 р.), донька Федора (у майбутньому дружина генерального осавула Василя Жураковського). Іван був улюбленцем старого Забіли і тому успадкував основну частину його маєтностей (села Обтов, Кдишки, Погорілівка, Млини). Помер у 1702 р. Від його шлюбу з Ганною Василівною Дуніною-Борковською (померла 1713 р.) і народився єдиний син Іван Іванович. Він був одружений з Параскою Василівною Скоропадською, донькою чернігівського полкового обозного (ймовірно, картини цієї родини і стали взірцем для портретів Скоропадського у першій книжці). До речі, одна з трьох сестер Івана — Явдоха, була дружиною відомого літописця Григорія Грабянки,¹⁵ гадяцького полковника, який поділяв погляди П. Полуботка. Можливо, звідси інтерес Івана Забіли до літописів та його погляди щодо автономії України. Як знати, може у гіпотетичній 5-ій книзі містилося його листування з Грабянкою, і це стало причиною її зникнення? Іван Іванович, як і його батько, не займав високих посад. Відомо, що у 1713 р. він згадується як знатний військовий товариш, у 1727—1730, 1736, 1738 рр. — бунчуковий товариш, у 1730—1733 рр. — хорунжий генеральної артилерії. Він здобув кращу на той час освіту (Києво-Могилянська академія), знав латинську і польську мови.¹⁶ Мав власну бібліотеку, цікавився історією, літературою — світською і богословською, морально-етичними проблемами, особливо стосунками між батьками і дітьми, між родичами, тому тяжко переживав свій розлад з Данилом Забілою, а останнього з його дітьми: «Данила Забели, сини Іван, Петро, Семен, Данило, Василь, от плода древа рожден горесного, порождения к разорению». Як бачимо, для Забіли характерний і провіденціалізм. За політичними поглядами І. І. Забіла був поміркованим полуботківцем. Але, попри все, Іван Іванович твердо стояв на землі і господарські турботи були на першому місці. Про це, до речі, свідчать і документи про його діяльність у Прилуцькому полку по розгляду скарг, з яких видно, що він усіма способами намагався ухилитися від цього відрядження, бо воно шкодило його господарству. Можна також сказати, що це була дуже обережна, далекоглядна, виважена людина. Іван Забіла вмів добре приховувати свої істинні погляди, йти в разі потреби на компроміси, підібрати ключі до будь-якого можновладця, проявити впертість у досягненні поставленої мети. Все це допомогло йому пройти крізь бурхливі події XVIII ст. (мазепищина, її наслідки для України, виступ П. Полуботка, горезвісні каналні роботи, південні війни, економічна криза 40-х рр. тощо) і прожити порівняно довге життя (ймовірно, близько 60-ти років, враховуючи, що його батьки одружилися після 1687 р.,¹⁷ себто він народився у кінці 80-х — на початку 90-х рр. XVII ст., а помер, скоріше за все, у 50-і рр. XVIII ст.) та упорядкувати на схилі літ родинний архів — безцінне джерело для на початку 90-х рр. XVII ст., а помер, скоріше за все, у 50-і рр. XVIII ст.)

Джерела та література:

- 1 Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине // Исторические сборники. — К- 1983.
- 2 Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии. Вып. I: Письма к Ивану Петровичу Забиде и его вдове (1687—1713). — Чернигов, 1912; Його ж. Материалы и заметки / I Труды Черниговской архивной комиссии. — Вып. 11 — Чернигов 1915. — С. 101—177, 183—192.
- 3 Коваленко О. Б. Рукописні збірники історичного змісту XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею I / Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей, — К, 1984; Коваленко О. Б. Маловідомий список «Літопису Самовидця» // Український історичний журнал. — 1979. — № 12; Коваленко О. Б. Список літопису Г. Грабянки із зібрання Чернігівського історичного музею II Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова, 1992; О. Б. Коваленко, І. М. Ситий. Рукописні історичні збірники XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (З історії української рукописної книги та історичної думки) — Архів ЧМ, Сіверянський літопис. — 1998. — № 2.
- 4 Лазаревский А. М. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товарищ (1665—1703) II Киевская старина. — 1883. — Июль.
- 5 Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Составил Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1900. — Т. II.
- 6 Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии... — С. 5—6.
- 7 Клепиков С. А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII — начала XX века. — М., 1978. — № 933. — С. 236. — Табл. № 2—3.
- 8 Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии... — С. 9; Коваленко О. Б., Ситий І. М. — Вказ. праця. — С. 5, 99 (жури.).
- 9 Див: Лазаревский А. М. — Вказ. праця.
- 10 Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. — К, 1993. — С. XIII—XIV.
- 11 Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии... — С. 6—7.
- 12 Коваленко О. Б., Ситий І. М. — Вказ. праця. — С. 5, 99 (журн.).
- 13 Модзалевский В. Л. Материалы по истории Малороссии... — С. 6.
- 14 Коваленко О. Б., Ситий І. М. — Вказ. праця. — С. 4, 98 (журн.).
- 15 Модзалевский В. Л. — Материалы по истории Малороссии... — С. 3—5.
- 16 Модзалевский В. Л. — Материалы по истории Малороссии... — С. 9; Коваленко О. Б., Ситий І. М. — Вказ. праця. — С. 5, 99 (журн.).
- 17 Модзалевский В. Л. — Материалы по истории Малороссии... — С. 11—12.

